

17. Франко І. Коляда в Нагуєвичах / Іван Франко // Українське слово. – Львів, 1916. – № 29 (1. II). – С. 3.

18. Франко І. Неолітичні знахідки в околицях Нагуєвич і їх сучасне уживання / Іван Франко // Записки НТШ. – Львів, 1911. – Т. 103. – Кн. 3. – С. 200–202.

19. Челецька М. Номеносфера поезії Івана Франка : поетика заголовків, присвят, епіграфів / Мар'яна Челецька ; НАН України. Львівське відділення Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка. – Львів, 2007. – 304 с.

20. Шевченко Т. Кобзар / Тарас Шевченко. – Київ : Дніпро, 1987. – 638 с.

21. Яворский Ю. Верх и низы современной малорусской поэзии. Критический очерк / Юлиан Яворский // Бесѣда. – Л., 1894. – Ч. 1. – С. 8–11; Ч. 2. – С. 25–30; Ч. 4. – С. 55–58; Ч. 5. – С. 71–75.

**«Я» Й СЕРЕДОВИЩЕ В «ЩОДЕННИКУ (1.01.1895 – 4.02.1896)»
СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА: ПРОБЛЕМА САМОПІЗНАННЯ,
ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ТА ВИБІР
ЖИТТЄВОЇ ПОЗИЦІЇ**

Луїза Оляндер

Доктор філологічних наук, професор,
завідувач кафедри кафедра слов'янської філології,
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки (УКРАЇНА),
43025, Луцьк, проспект Волі, 13, e-mail: olk32@ukr.net

UDC: 821.161.2.09

ABSTRACT

Oliander Luiza. «I» and Environment in Serhiy Yefremov Diary (01.01.1895–04.02.1895): Problem of Self-identity, Person Formating and Choice of Vital Position.

The article deals with the problem of interaction between *I* and environment, given by S. Yefremov in «Diary (01.01.1895 – 04.02.1896)», with the leading role of self-identity and willful opposition to external circumstances in the person forming and in life creating. On the basis of stylistic features analysis in almost daily records by Yefremov it is examined that according to the acts of self-identity a young man realized his national identity, the tragic state of the Ukrainian language, literature and culture of the people under the Soviet empire and an urgent need to choose his own citizenship is arised. The relationship between the author and the environment (*I* / *Other*) is characterised. S. Yefremov's receptions of cultural life in Kiev, evaluation of literature and theater performances and his intentions about this are analysed.

Keywords: dialogue, good, evil, reception, intention, self-identity, world view, confession, text, *I* / *Other*.

У статті зосереджено увагу на порушеній С. Єфремовим у «Щоденнику (1.01.1895 – 4.02.1896)» проблемі взаємодії *Я* та середовища, на визначній ролі, яку відіграють *самопізнання* і *вольове протистояння* зовнішнім обставинам у формуванні особистості та у процесі життєтворчості. На основі аналізу стильових ознак у майже щоденних єфремовських записках простежується, як через акти самопізнання відбувається глибоке усвідомлення юнаком своєї національної ідентичності, трагічного стану української мови, літератури, культури народу загалом в умовах Російської імперії й виникнення негайної потреби вибору власної громадянської позиції. Детально характеризуються відносини між автором і оточенням (*Я* / Інший). Розглядаються рецепції С. Єфремова культурного життя у Києві, оцінки літературних творів і театральних вистав та інтенції автора з цього приводу.

Ключові слова: діалог, добро, зло, рецепція, інтенція, самопізнання, світогляд, сповідь, текст, *Я* / Інший.

Усе розгубив був український народ на довгому і важкому шляху своєму... <...> І тільки один лишився йому скарб, чудному цьому народові, скарб од далеких пращів. Цей скарб єдиний – то рідна мова й рідне письменство, тією мовою писане: обоє – як вираз його духовної істоти, як символ його опрічності, як пам'ятка от минулого і надія на прийдущі, треба сподіватись – далекої вже часи.

(С. О. Єфремов)

С. Єфремов зумів сягнути по-справжньому дивовижних наслідків історико-теоретичного осмислення української літератури. Видавши в 1911 році свою «Історію українського письменства», він одразу став в один ряд із тими атлантами, які своїми дужими раменами на рубежі XIX–XX століть надійно підтримали духовне небо України, зведене великим Кобзарем.

(М. К. Насенко)

Трагічна постать С. Єфремова, його думки, світоглядна і громадянська позиція викликали у критиків – тут насамперед треба згадати полемічного Миколу Євшана (1889–1919) [3] – й продовжує викликати жвавий інтерес в істориків і теоретиків українського красного письменства, зокрема П. Одарченка (1903–2006) [9], Ю. Шевельова (1908–2002), [14], С. Павличко (1958–1999) [10], Є. Соловей [12], Г. Грабовича [2], М. Насенка [6], І. Гирича [1], Т. Єрмашова [7], А. Химинець [13] та ін. Стислий, але глибокий і критичний аналіз оцінок доробку і постаті видатного вченого здійснено М. Насенком [6, с. 6–7], а також С. Іваницькою [5]. Проте проблема «*Я* й середовище» в єфремовському «Щоденнику» (1.01.1895 – 4.02.1896), способи вираження в ньому *самопізнання* – неминучого акту у процесі формування власної особистості, визначення своєї життєвої позиції – майже не порушувалася. Ось чому **мета** полягає в тому, щоб через аналіз тексту щоденника, його мовної

організації скласти уявлення про те, як завдяки власним зусиллям юного С. Єфремова, завдяки цілеспрямованій життєтворчості формувалися його особистість, самобутній світогляд і відбувалось енергійне становлення вченого.

При розгляді початку його біографії складається враження, що С. Єфремов – історик української літератури та громадський діяч раптово виник на наукових просторах, як Афродіта з піни морської. Однак ця поява не була просто блискучим дебютом талановитого початківця. Невипадково М. Наєнко, підкресливши *стрімкий зліт його творчої думки* в галузі літературознавства: «за яких-небудь десять літ... зумів сягнути... дивовижних наслідків» [6, с. 3], – свою передмову до його «Історії українського красного письменства», перевиданої в 1995 р., озаглавив: «Сергій Єфремов і його історико-літературна концепція». Осмислюючи вислови відомого літературознавця, варто зосередитись на двох словосполученнях у наєнківському тексті: «*стрімкий зліт творчої думки*» та «*його історико-літературна концепція*», замислившись над питанням: що, крім природного хисту, сприяло такому блискучому результату?

Відповідь треба шукати насамперед у «Щоденнику», де С. Єфремов не тільки фіксує факти, котрі свідчили про його відносини з оточенням, про стійкий інтерес до літератури – в першу чергу до української, – а й виявляє розсудливість, вольовий характер, тобто ті риси, котрі відігравали головну роль у самовихованні, якому юнак приділяв велику увагу. А це було неможливим без *самопізнання*, що стало для С. Єфремова *шляхом до самого себе*.

Як і кожна людина вісімнадцяти-дев'ятнадцяти років, С. Єфремов у своєму «Щоденникові» був *егоцентричний*. Проте єфремовський *егоцентризм* особливий: він спрямований на власне *Я* в такий спосіб, щоб, пізнавши його природні можливості, спрямувати їх на те, як «*робити добро другим*» [8, с. 66], як служити українському народові і українській справі – за цим криється для С. Єфремова смисл його життя.

І хоча С. Єфремов не ставить (та й не міг ще за віком ставити) перед собою завдання – філософськи визначити, що таке *самопізнання*, осмислити одиничність і неповторність власного *Я*, як це зробив уже на схилі свого віку М. Бердяєв у книзі «Самопізнання», проте і він, не вживаючи виразів на кшталт бердяєвської тези «*Я і світове середовище*», чітко визначає *сприйняття / несприйняття* світу. Для С. Єфремова контрверзою постали два світи: *світ* духовної семінарії – *світ*

української культури. *Світ* духовної семінарії для нього *чужий та обмежений*, юнак не сприймає його, бо хоче «...почувати себе чоловіком, а не так, як в семінарії якоюсь безвільною істотою, що не має жодних прав» [8, с. 158]. Він у своєму тяжінні до служіння народові докладає великих зусиль, щоб вирватись із семінарського оточення й, звільнившись від нього, одержати можливість науково пізнавати *Світ* і філософськи осмислювати його [див. детально: 8, с. 191–102, 171–172].

Опинившись у конфронтації з семінарією, з тим, чому й як там навчали, не змирившись із семінарським середовищем загалом, юний С. Єфремов зрозумів, що стоїть на роздоріжжі свого майбутнього, що треба негайно приймати доленосне для себе рішення й діяти, про що пише в «Щоденникові» в різному психологічному ключі: то *роздумливо*, то *експресивно*.

Так, 1 січня 1895 р. з'являється запис, де він, підсумовуючи пережите в 1894 р., замислився над подальшою долею свого народу, відчувши проблиск надії на його щасливу будучину, надії, що виникла в певних українських колах разом з «кінцем царювання Олександра III»: «Минувше царювання, – пише С. Єфремов, – дуже тяжке було для людей, що першою умовою щастя людського ставлять поступ по стежці культури» [8, с. 60]. Проте інтонація запису свідчить, що його *надія* більше схожа на *сумнів*: «Гепер, – ідеться далі в «Щоденнику», – треба чекати, чи справдяться сі надії, чи не „надейтеся на князи?» [8, с. 60]. За цими рядками криється намір юнака – *іти стежкою культури*, намір, котрий вимагав від нього радикальної зміни в житті.

Саме цим пояснюється інтонація тексту наступного запису: *роздумлива, водночас мрійлива і рішуча*, але *з почуттям небезпеки*: «Федір радить мені кидати семінарію і йти в університет... <...> Треба справді подумати про се, бо семінарія може мені лиха наробити, як не втечу заздалегідь. <...> ..без боротьби не обійдеться. Що ж, поборемось, коли того треба буде. Так от в перший день нового року я бажаю для себе, щоб справдалась думка про те, щоб дійти вищої університетської освіти. Щастя Боже!» [8, с. 60].

Але – раптом! – 5 січня в його душі беруть гору почуття гніву. І він, аналізуючи свій психологічний стан, розуміючи, що семінарська освіта не відповідає його інтелектуальним потребам – *«почути науки природні і соціальні»*, які йому *«здаються самими цікавими»* [8, с. 144], – пише вже *експресивно*: «В мене завжди підіймається якийсь обурення, коли згадаю про свою семінарщину, – обурення зовсім зрозуміле для того, хто закоштував гомилетик, литургик і іншої старовини, для якої

навіть назвиська не підбереш» [8, с. 62]. Водночас – це був і акт *самопізнання* й урозуміння того, що став перед *Вибором*, котрий сприймав як *усвідомлення* самого себе і своєї *долі*: «Передо мною, – доходить С. Єфремов до висновків, – два шляхи: один, – лишитись в духовному стані, а другий – вийти з його. Йти звичайним семінарським шляхом, себто, окінчивши семінарію або вступити до академії, або йти в попи, – я уважаю за пусту річ. Академія – се є та сама семінарія, а позаяк мене не задовольняє семінарія, то не задовольнить і академія... <...> Краще не рипатись до тієї академії. Йти в попи – *треба бути чоловіком зовсім релігійним, а я себе таким не почуваю*. Значить, в духовному стані для мене нема місця, – треба тікати кудись инше. Куди тікати, – се річ ясна: чоловік, що бажає почути справжню науку, має тільки одну стежку – університет» (курсив мій. – Л. О.) [8, с. 144–145].

Єфремовське самопізнання супроводжується аналізом своїх знань і оцінкою власних сил: «Треба мені, – вирішує С. Єфремов, – вже засісти за писаннє, щоб наготувати що-небудь для реферата¹. Оприч того, я мав думку прочитати яке-небудь власне писаннє на роковинах Шевченка, до яких не довго вже ждати. Шкода, що ніяк я не можу вибрати для себе тем, які були б мені під силу. Є гарні теми, але я боюсь навіть починати писати на них: однак доведеться залишити і не мені братись за що-небудь велике та трудне, а „малих” тем ніяк не видумаю. Треба поспитати поради в декого з громадян: може, нарають тему відповідну моему розвитку і хисту. Коли б тільки я не спізнився, бо поки надумуюсь, то й час втеряю, ніколи й писати буде. <...> Я пишу більш для себе, ніж для других. Бо знаю добре, що не зумію написати що-небудь таке, що було б потрібним для других. А пишу я для того тільки, щоб навчитись висловлювати думки свої на рідній мові. Більшої мети нема в мене» [8, с. 61].

У цьому фрагменті два останніх речення заслуговують на особливу увагу. По-перше, як свідчать подальші записи, С. Єфремов не обмежувався *писанням для себе*, а часто виступав у громаді з рефератами сам і спонукав до їх написання інших.

Визначивши життєву мету, С. Єфремов пильно придивляється до самого себе, проявляючи *аналітичність* і конструктивну *самокритичність*: «...для того, щоб бути чоловіком освіченим, перше треба... закласти ґрунт, на якому будувати вже що-небудь. В мені ж такого ґрунту не закладено, бо хоч я багато читав і читаю, але все се робилося

---

¹ У цитатах збережено написання автора (Л. О.).

без жадної системи, без жадного пляну. Я ще не читав дечого такого, що для мене було б дуже потрібне. Таким чином, ґрунту для самоосвіти в мені нема» [8, с. 83].

Аналізуючи рівень своїх можливостей на той час, прискіпливо оцінюючи їх: «чи зможу я збагнути своєю дурною головою хоч саму малу частину того, що входить в науку» [8, с. 172], – С. Єфремов не відступає від своєї мети. Він виявляє велику силу волі: «...буду працювати, поки маю сили і життє», – і поступово, але наполегливо крок за кроком займається самоосвітою і самовихованням. У зв'язку з цим у тексті набуває високої частотності вживання імперативних речень, що починаються зі слова *треба*, взятого в різних словосполученнях: «...*треба* було б написати... з приводу змагань на останніх збірках» [8, с. 64]; «...*треба* перестати ходити в семінарію...» [8, с. 65]; «*Треба* було б вже почати (реферат. – Л. О.), бо як почну щодня покидати „на завтра”, то зробити – нічого не зроблю» [8, с. 65]; «Земляк прочитав... оповідання... звернув ...з радіою послати до „Дзвінка” і „Зорі”... *Треба* тільки виправити їх трохи» [8, 79], «*Треба* б зробити деякі уваги...» [8, 103], «...*треба* мабуть ще йти туди, може що поможу» [8, с. 108] і т. п. І це не було тільки пустими намірами – все перетворювалося у вчинок і послідовність дій. Занотував: «*Треба* нам хоч потрохи знайомити російську публіку з нашими письменниками...» [8, с. 72], – і через два тижні по тому вже пише: «...вибрав я з Франка невеличке оповідання „Schön Schreiben” і почав перекладати його на російську мову. Сьогодні скінчив зовсім переклад. *Треба* тільки виправити його та й послати до якого-небудь російського журналу. Сей переклад пошлю в „Мир Божий”. Як тільки надрукують, тоді вже можна буде перекласти щось більше й краще» [8, с. 77].

Водночас С. Єфремов багато читає. Але, звернувши увагу на шкідливість безсистемного читання: «...*безупинне читання... може зробити мене велику шкочу*» [8, с. 83], він скеровує себе на відбір книжок: «*стану читати такі книжки, які давали б мені загальну освіту, які розвивали б мене*» [8, с. 84]. И додає: «*Треба* подумати і порадитись про се з свідомими людьми... *В моїй шафі лежать тепер твори Бєлінського, Пісарєва, Щєдрини і інших, знати які потрібно для кожного освіченого чоловіка*» [8, с. 87].

Записи у «Щоденнику» переконують, що самовиховання С. Єфремова носить конструктивний характер. Він свідомо й наполегливо спрямовує себе не лише на життєтворчість, а й безупинне і добре продумане збагачення свого тезаурусу. Вивчаючи українське красне пись-

менство, глибоко занурюючись у творчість її корифеїв, зокрема Т. Шевченка, С. Єфремов водночас виходить за межі національної літератури.

Його цілеспрямованість: *«треба тепер, поки можна, думати про свою будучину, бо потім пізно буде»* [8, с. 144], – пов'язувалася з його вдачею – умінням систематизувати свої знання, складати з того, що надбав, читаючи журнали і книги, пишучи з власної волі реферати, цілісну картину. Він цікавиться такими лекціями, зокрема, з історії України, які допомагають «уложити в систему» одержані раніше відомості. У зв'язку з цим юнак з особливою вдячністю говорить про професора В. Б. Антоновича [8, с. 149]. І, хоча *«жадоба до науки, до знання»* була безмежна, хоча завжди був не задоволений тим, що одержав і тим, що багато з прочитаного *«не задержалось в голові»* [8, с. 145], – юний С. Єфремов не обмежувався лише накопиченням знань. Важливо, що, читаючи, він ставив себе в діалогічні умови з автором книги чи статті та іншими їхніми реципієнтами, формуючи свій незалежний погляд. У цьому відношенні характерні його *суперечка* на сторінках «Щоденника» з головою культурно-історичної школи в Росії, послідовним виразником її принципів – А. Пипінім (1838–1904) [8, с. 164], з істориком М. Костомаровим (1817–1885), а також роздуми над статтями Д. Писарева (1840–1885), який справив на нього велике враження [8, с. 158].

Обраний С. Єфремовим підхід до самоосвіти і самовиховання дуже швидко дав надзвичайно хороший результат: навіть тільки самі твердження: *«...треба звернути увагу на ті умови і обставини, серед яких довелося розвиватись українській літературі»; «Українська література, за малими виїмками, стоїть на цілком реальному ґрунті»; «Не буде в нашій літературі творів з загальнонародним змістом, доки ми не станем твердо на національному ґрунті...»* [8, с. 165] – вказують на те, що С. Єфремов у свої дев'ятнадцять років уже бачив – вірогідно ще в неповній конкретності – обриси літературного процесу в його цілісності та в контексті української культури загалом. У художників існує такий принцип – *малюючи образ, треба йти від цілого*. Саме його дотримується С. Єфремов. «Щоденник (01.1895 – 4.02.1896)» дає підстави вважати, що контури розвитку українського письменства, які постали перед ним, були початком зародження тієї концепції, про яку пише М. Наєнко. Єфремовська оцінка спектаклів українського театру, гри М. Занковецької та ін. – це теж невід'ємна складова його поглядів, які набувають системного характеру.

Визначивши свою життєву мету, пильно придивляючись до самого себе, проявляючи *аналітичність* і конструктивну *самокритич-*

ність, С. Єфремов спонукає до цього й інших іти шляхом знань. Помічаючи *пустоту духовну*, «що панує... в клясі» [8, с. 95], він не зупиняється лише на констатації свого несприйняття *чужого* для нього семінарського *середовища*, а робить рішучі кроки, щоб – хоча б певною мірою – створити в його середині інше *середовище*. С. Єфремов бере активну участь у тому гурті семінаристів, де прагнуть глибокої освіти. Проте він відстоює власну позицію, яка полягала в тому, щоб найбільшу увагу в громаді приділяти *українським справам* [8, 68]: «*нам треба українців свідомих*» [8, с. 150], а тому рішуче розходить з «*університетським заступником громади*», «*великим прихильником соціології*» [8, с. 174] – Асапом (особа не встановлена [див.:8, с. 177]), – котрий вважав, що українське питання ще не на часі. І як покаже подальший розвиток подій, шляхи С. Єфремова і Асапа остаточно розійдуться: С. Єфремов усвідомлює себе людиною діла, і, усвідомлюючи це, нею був, тоді як Асап лише «молів... язиком», видаючи себе навіть за реформатора [8, с. 174]. «Одне скажу, – пише С. Єфремов, – що недобрий той реформатор, котрий береться реформировать що-небудь, утворить що-небудь нове, і не хоче нічого робити задля розповсюдження своїх думок, нехай навіть говорить він саму щирю правду, за ним ніхто не піде, окрім хіба тих, що не вміють відрізнити слова від діла» [8, с. 175]. Оцінюючи інших з позицій принциповості, С. Єфремов водночас виявляє толерантність до думок *Іншого* [8, с. 151], цінує в ньому самостійність мислення [8, с. 173, 175].

Така робота над собою, що супроводжувалася надзвичайною вимогливістю – С. Єфремов, пізнаючи себе, пильно придивлявся й до *хиб своєї вдачі* [8, с. 160] – потребувала громадянської мужності, бо здійснюється в гнітючих умовах глобального утиску. І тут слово / наказ *треба* набуває вже іншого змісту: воно закликає не скорятися, але бути у цих обставинах обережними та, затаївшись на деякий час, діяти конспіративно: «...таких широких полегкостей, як зрівняння української літератури з російською, – пише С. Єфремов, – нічого сподіватись тепер. Се *треба* залишити надалі. Коли б нам хоч трохи попустили віжки, а то вони вже надто затягнені. *Треба* сидіти мовчки та ждати, що нам доброго скажуть» [8, с. 98], «...*треба* поводитись обережно з „не семінарськими книжками, щоб інспекція не довідалась”» [8, с. 130], «...*треба* буде поводитись обережно» [8, с. 151]. Із сказаного стає очевидним, що С. Єфремов разом зі своїми однодумцями вже в семінарії опинився в тій самій ситуації, яка яскраво описана в романі польського письменника С. Жеромського «Сізіфова праця». А це свідчить

уже про те, що «Щоденник (1.01.1895 – 4.02.1896)» може бути розглянутий у широкому літературному контексті не лише автобіографічних жанрів, в тому числі й філософської автобіографії, а й романістики. Такий підхід дасть нові імпульси для інтенцій більш широкого характеру, що сприятиме глибшому розумінню самої природи *самопізнання* та її ролі у формуванні особистості.

На завершення важливо наголосити, що «Щоденник» С. Єфремова – це й безцінний людський документ епохи кінця ХІХ ст., який складає враження про те, чим тоді жила українська передова молодь, чого прагнула й як досягала своєї мети.

С. Єфремов свого часу слушно зауважив, що біографія «неабиякої людини» часто стає «тим фокусом, що збирає в собі проміння інтелектуального життя, розкиданого навкруги себе визначною людиною» [8, с. 17]. Треба зазначити, що «Щоденник (1.01.1895 – 4.02.1896)», який за певними ознаками є різновидом біографічного жанру, виконує ту ж саму роботу. Проте своєрідність його полягає в тому, що в ньому відображено процес проникнення *цих інтелектуальних променів*, що йшли передусім від Т. Шевченка, І. Франка, М. Грушевського, а також від Д. Писарева, І. Тургенєва або Л. Толстого та багатьох інших діячів літератури і науки у свідомість юнака, котрий шукає своїх шляхів у житті й формує свій світогляд. Їхні гуманістичні ідеї, до яких С. Єфремов ставав у діалогічні відношення, утверджуючи власну позицію, лягали у підґрунтя його особистості. Уміщені в текст імена стають для реципієнта тими інтертекстуальними кодами, за яким у підтексті криється величезний пласт української та світової культури, постають сторінки боротьби українського народу за свою волю.

«Щоденник (1.01.1895 – 4.02.1896)» набуває з часом все більшої історичної ваги, бо він свідчить під тиском яких несприятливих історичних обставин відбувалося становлення молодої людини, котра ставила собі за мету, реалізуючи себе, зберегти кращі традиції свого народу, його цінності і водночас іти в ногу з прогресом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гирич І. Передмова // Єфремов С. Щоденник. Про дні минулі (спогади) / І. Гирич. – Київ : Темпора, 2011. – С. 6–56.
2. Грабович Г. Сергій Єфремов як історик українського письменства // Грабович Г. До історії української літератури / Г. Грабович – Київ : Основи, 1997. – С. 418–431.
3. Євшан М. Критика. Літературознавство. Естетика / Упоряд. Н. Щурат. / М. Євшан. – Київ : Основи, 1998. – 658 с.

4. Єрмашов Т. В. Показчик Сергія Єфремова «Українознавство» та його значення для розвитку української національної освіти // Українознавство [науковий громадсько-політичний, культурно-мистецький, релігійно-філософський, педагогічний журнал]. – Київ, 2007. – № 1. – С. 169–171.
5. Іваницька С. Г. Постаць Сергія Єфремова-публіциста в українській пострадянській гуманітаристиці / С. Г. Іваницька, Т. В. Єрмашов // Українська біографістика. – 2013. Вип. 10. – С. 282–308. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/ubi_2013_10_19.pdf
6. Наєнко М. К. Сергій Єфремов і його історико-літературна концепція // Єфремов С. О. Історія українського красного письменства / М. К. Наєнко. – Київ : Феміна, 1995. – С. 3–18.
7. Єфремов С. Фатальний вузол // Вибране: статті, наук. розвідки, монографії / Сергій Єфремов. – Київ : Наук. думка, 2002. – С. 17–55.
8. Єфремов С. Щоденник. Про дні минулі (спогади) / С. Єфремов. – Київ : Темпора, 2011. – 792 с.
9. Одарченко П. Українська література: зб. вибр. ст. / П. Одарченко. – Київ : Смолоскип, 1995. – 497 с.
10. Павличко С. Теорія Літератури / [передм. М. Зубрицької] / С. Павличко. – Київ : Вид-во Соломія Павличко «Основи», 2002. – 679 с.
11. Соловей Е. На шляху до синтезу / Е. Соловей // Літературно-критичні статті / Сергій Єфремов. – Київ : Дніпро, 1993. – С. 5–13.
12. Соловей Е. Сергій Єфремов: доля і спадщина // Видання. Статті. Наукові розвідки. Монографії / Сергій Єфремов. – К. : Наукова думка, 2002. – С. 5–16.
13. Химинець А. Літературознавчі та літературно-критичні концепції Сергія Єфремова в методологічних інтерпретаціях Юрія Бойка-Блохіна / А. Химинець // Наукові записки Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Сер.: Літературознавство. – 2010. – Вип. 4.2. – С. 124–133. Електронний ресурс] Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Nzl_2010_4.2_15.pdf
14. Шевельов Ю. Літературознавство: У 2-х кн. / [упоряд. І. Дзюба] / Ю. Шевельов. – Київ : Вид. дім «Кисво-Могілянська академія», 2008. – Кн. II. – 1151 с.